11

;ek% fu;ek'p

पूर्वतने पाठे भवन्तः योगसूत्रस्य केषांचन सूत्राणां विषये तथा केषांचन श्लोकानां विषये ज्ञानं प्राप्तवन्तः ।

पातंजल्ययोगे योगस्य अष्टाङ्गानि सन्ति । यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यान, समाधिः । अतः अयम् अष्टाङ्गयोगः कथ्यते । प्रस्तुतपाठे भवन्तः सामाजिकस्तरस्य यमस्य तथा अनुशानस्य प्रतिनिधित्वस्य नियमस्य विषये ज्ञास्यन्ति ।।

mÌs';kfu

प्रस्तुतपाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति ।

- यमनियमयोः व्याख्यां करणे ।
- एतेषां मध्ये अन्तरं ज्ञापने – यम – अहिंसा । सत्यम्– अस्तेय ।
- सोचः, सन्तोषः, तपः एतेषां नियमानां व्याख्यां करणे ।

11-1 ;e

एषः अष्टाङ्गस्य प्रथमः क्रमः वर्तते । यमस्य अर्थः सामाजिकाः नियामाः सन्ति। यमः पञ्चविधः अस्ति – अहिंसा, सत्य, अस्तेयः, ब्रह्मचर्यः, अपरिग्रहः। एषु भवन्तः अहिंसासत्यास्तेयानां त्रयाणां विषये पठिष्यन्ति ।

I. vfgalk (Non-voilence)

अहिंसायाः अर्थः अस्ति मनक्रमवचनविचारैः कस्यापि हिंसा न करणीया । पूर्णरूपेण अहिंसायाः पालनं करणम् एव प्रथमो यमो वर्तते । आगच्छन्तु बुद्धस्य तथा अङ्गुलीमालस्य सुंदरकथां पठामः । एषा कथा अहिंसायाः अर्थं तथा तस्याः जीवने क्रियान्वयनम् ज्ञास्यति ।

c)Ω rFkk v³xqyhekyΩ

अस्याः कथायाः प्रारम्भो भवति तक्षशिला विश्वविद्यालयतः यः पुरातनभारतस्य एको महानतमो विश्वविद्यालयः आसीत् । तत्र अहिंसको नाम्नः एको विद्यार्थी शिक्षां प्राप्नोति स्म । सः सर्वश्रेष्ठतमः शिष्यः आसीत् अतः अन्ये छात्राः तेन ईर्ष्यन्ति स्म । ते मनसाकल्पितां कथां अध्यापकं श्रावयित्वा तं भ्रमित्वन्तः । छात्राः उक्तवन्तः यत् अहिंसको दुष्टः अस्ति खलु । अध्यापकः मिथ्यायां विश्वाशं कृत्वा अहिंसिकं दूरीकरणार्थं युक्तिम् अविचारयत् । अध्यापकः जानाति स्म यत् अहिंसकः कदापि ज्येष्ठानां अपमानं न करोति । सः सर्वेषां आज्ञां मन्यते स्म । अतः अध्यापकः अहिंसकम् आहूय एकं कठिनतम् कार्यं अयच्छत् । अध्यापकः उक्तवान् यत् स्नातकपद्वीं प्राप्त्यर्थं एकसहस्रम् अङ्गुलीः एकत्रितं

; ek fu ; ek'p

d{kk & 3

fVi.kh

करोतु। इति । एतत् कार्यम् असंभवम् अस्ति तथा अहिंसकः कदापि पुनः न आगमिष्यति । परन्तु पराजयं स्वीकरणसय् अपेक्षा अहिंसकः एकसहस्रं अङ्गुलीः एकत्रितं करणे सलंग्नोऽभवत् । परन्तु सः अजानत् यत् स्वेच्छया कोऽपि स्वाङ्लीं न यच्छति । अतः सः तत्रैव वने तिरोऽभवत् । तथा तत्रजनानां हत्यां कृत्वा तेषां अङ्गुलीं एकत्रितमकरोत् । परन्तु तस्य पार्श्वे अङ्गुल्यैकत्रित करणार्थं स्थानाभावः आसीत् । अतः सः ताः स्वकण्ठे मालावत् स्थापितवान्। अतः एव तस्य नाम अङ्गुलीमालः अभवत् । अङ्गुलीमालः इत्युक्ते अङ्गुलीनां माला ।

एकदा बुद्धः स्वमठतः बहिनिर्गतः । अङ्गुलीमालस्य विषये ज्ञात्वापि तस्मिन् स्थाने गतवान् । सः स्वमार्गे अग्रे अचलत् । तस्मिन् दिवसपर्यन्तं अङ्गुलीमालः 999 एकत्रितं कृतवान् केवलं एकैवावशिष्टासीत् । सः बुद्धं मारणार्थं तेषां पार्श्वे गतवान् । बुद्धः निर्भीकतया अग्रे गतवान् तथा तस्य प्रयासेनापि तस्यहस्ते नागतवान् । तथा उक्तवान् यत् भो अङ्गुलीमालः भवान् कथं एतेषां हत्यां करोति । हिंसांत्यक्त्वा अहिसको भव । बुद्धस्य निर्भीकतया शब्दप्रयोगेण तस्य ज्ञानोदयः संजातः । सः तदारभ्य बुद्धस्य शिष्यत्वं स्वीकृत्य भक्षुकोऽभवत्।

अनेन उदाहरणेन स्पष्टः वर्तते यत् बुद्धःअहिसकः आसीत् अतः ते हिंसकाङ्गुलीमालस्य हृदयं परिवर्तितवान् । अहिंसा एकः व्यक्तिगताभ्यसः वर्तते । यस्यां कस्यापि हानिः न करणीया भवति । अतः अहिंसायाः पालनं कुर्यात् ।

II. lR;% (Truthfullness)

सत्यः, अहिंसायानन्तरं द्वितीयो यमः अस्ति । सत्यस्य अर्थः अस्ति सदा सत्यस्य पालनम् । आगच्छन्तु कबीरचौरस्य सुन्दरकथायाः सत्यस्य अर्थम् अवगच्छामः ।।

dchj% rFkk pkj%

कबीरः एकः सन्तः आसीत् । एकस्मिन् दिवसे ते वस्त्रं वयनन् एकं दोहां गायन् आसीत् । तदा तेषां कुट्याः कपाटं ओद्घाटयत्। तथा एकः चोरः अन्तः आगच्छत् आगत्यावदत् शीघ्रं मम कृते तिरोभावस्य स्थानं वदत। आरक्षकाः मम पृष्ठे सन्ति । कबीरः तं कपासस्य पृष्ठे तिरोभवनाय उक्तवान् । सः तत्रैव तिरोऽभवत् । तस्मिन् समये तत्र आरक्षकोऽपि आगतः सः चोरस्य विषये पृष्टवान् । कबीरः विचित्ररित्या कपासस्य पृष्ठे अस्ति इति निर्देशं कृतवान् । आरक्षकः कबीरस्य वार्तां मिथ्यां मत्वा ततः गतवान् । तत्पश्चात् चौरः उक्तवान् "भवता सम्यग् न कृतम् यदि मम अभविष्यत् चेत्" कबीरः उक्तवान् मित्र, अहं सत्यभाषणं कृतवान् यतोहि अहं जानामि यत् सत्यैव सा सक्तिरस्ति या तवा रक्षां कर्तुं शक्यते । यद्यहं मिथ्याम् अवदिष्यम् चेत् आवां शंकटे अभविष्याव । चौरः स्वत्रुटिं मत्वा कबीरस्य शिष्यः अभवत् ।

अतः अनेन उदाहणेन स्पष्टं वर्तते यत् सत्यप्रवर्तकः कबीरः तं चौरं सत्यस्यैव मार्गं दर्शयितवान् । यदि भवन्तः आत्मानं प्रति सत्यतायाः व्यवहारः न करोति चेत् स्वहानिं करोति ।

III. vLr;s (Dishonesty)

अस्मिन् सत्यस्य निरन्तरता आवश्यकी वर्तते ।अस्तेयस्यार्थः चौरीं न करणीया। अत्र काष्ठविक्रेतायाः कथा एवं प्रदर्शयति यत् तस्य सत्यभाषणेन सः धनिको भवति एषा कथा भवन्तं अस्तेयस्य सम्यगर्थं ज्ञापयति ।

dk"BfoØsrk rFkk rL; dqBkjh

कालिदासः एकः विश्वसनीयः काष्ठविक्रेता आसीत् ।सः उदयपुरग्रामे वसति स्म । तत्र गहनतमं वनम् आसीत्। सर्वे जनाः स्वाजीविकां वनेन एव चालयन्ति स्म ।कालिदासः प्रायः काष्ठार्थं तस्मने एव वने गच्छति ।सः काष्ठं कर्तयित्वा पार्श्वग्रामैव विक्रयति स्म ।स्वलघ्व्या आयेनैव सः स्वपरिवारं पोषयति स्म। एकस्मन् दिवसे सः काष्ठार्थं वने अगच्छत् । तत्रपूर्ववत् काष्ठं कर्तयन् आसीत् यत् कुठारी तस्य हस्ततः नद्याम् अपतत्। सः निर्धनः दुःखी अभवत् ।तथा स्वभविष्यस्य विषये चिन्तयन् अक्रन्दयत् ।तत्र तस्य क्रन्दनं श्रुत्वा वनदेवी प्रकटिता ।तथा तस्य क्रन्दस्य कारणं पृष्टवती ।सः स्वसम्पूर्णां व्यथां तां अश्रावयत् ।सम्पूर्णां वार्तां श्रुत्वानन्तरं जलदेवी नद्यां गता तथा ततः स्वर्णकुठारीं स्वीकृत्य पुनरागता ।तां कुठारीं कालिदासं दर्शयित्वा पृष्टवती ।एषा तव अस्ति किं? कालिदासः निषेधं कृतवान् ।सा तां तत्रैव संस्थाप्य पुनः नद्यां गता तथा रजतस्य कुठारीं स्वीकृत्य पुनरागता।

पूर्ववत् पृष्ट्वानन्तरं सः उक्तवान् यत् अहं निर्धनं काष्ठविक्रेतास्मि मम पार्श्वे स्वर्णस्य तथा रजतस्य कुठारी कथं भवितुं शक्यते मम तु अयस्कस्य कुठारी वर्तते । पुनः सा वनदेवी नदीं गता तथा इदानीं तस्य अयस्कस्य कुठारीं स्वीकृत्य आगता । तां दृष्ट्वा सः जलदेवी धन्यवादं यच्छन् बहुप्रसन्नः संजातः । तथा तस्य अलोभं दृष्ट्वा सा वनदेवी अपि प्रसन्ना जाता । सा तस्मै अस्यकमय्या सह स्वर्णमयीं तथा रजतमयीं कुठीरीम् दत्तवती ।

वयं अनेनोदाहरणेन पश्यामः यत् अस्तेयः ईश्वरस्य वरदानो वर्तते । अतः अस्माभिः एषः अभ्यासितव्यः ।

ikBxr ç'u 11-1

1. कबीरस्य कुट्यां तिरोभवनस्य प्रयासं कः कृतवान् ।
2. चौरस्य पृष्ठे कः धावन् आसीत्
3. कालिदासः कः आसीत् ।
4. कालिदासः तां स्वर्णमयीं कुठारीं ग्रहणस्य निषेधं कथं कृतवान् ।
5. अङ्गुलीमालः बुद्धस्य पृष्ठे कथम् अन्वधावत् ।

11-2 fu;e

नियमः योगस्य द्वितीयः अङ्गः वर्तते । नियमस्य अर्थः अस्ति व्यक्तिगताचरणं नियमः । एते पञ्च नियमाः सन्ति – शौच, सन्तोषः, तपः, स्वाध्यायः, तथा ईश्वरप्रणिधानम् । एतेषु प्रथमतः त्रयाणां विषये भवन्तः ज्ञास्यन्ति अनेन नियमपदः स्पष्टः भविष्यति

;ek% fu;ek'p

d{kk & 3

fVIi.kh

I. 'kkSp (Cleanliness)

पंचनियमेषु सर्वप्रथमं शौचः वर्तते । अस्यार्थः शुद्धता । नकारात्मकविचाराणां त्यागं कृत्वा भवन्तः स्वचिन्तनं सकारात्मकं कुर्वन्ति । सामाजिकनियमैः सह शौचं सम्यक् कर्तुं शक्नुमः लघु2 कार्यैः यथा दन्तशुद्धिः शरीरशुद्धिः इत्यादयः शौचस्य अङ्गानि सन्ति ।

शौचः द्विधा भवति

1 बाह्यस्वच्छता यस्यां भवतां शरीरः तथा परिवेशः वर्तते ।

2 आन्तरिकस्वच्छता यस्यां भवतां मस्तिष्कः स्वच्छः भवति ।

केचन जनाः स्वगृहं स्वच्छं कुर्वन्ति । परन्तु गृहस्य बहिः स्वच्छतां न कुर्वन्ति । बहवः जनाः स्वगृस्य परितः तथा मार्गे अवकरं मुञ्चन्ति । अवकरपात्रस्य प्रयोगं न कुर्वन्ति । केचन जना शौचालयस्यापि प्रयोगं न कुर्वन्ति, अतः सर्वत्र स्वच्छता स्थापनीया । स्वच्छता केवलं गृहस्यपार्श्वैव सीमितं नास्ति । सर्वत्र स्वच्छता करणीया । मानवाः स्वक्रियाकलापेन वायुं जलं तथा पृथ्वीं मलिनं कुर्वन्ति ।

अतः अस्माभिः अवकरम् अवकरपात्रे एव मुञ्चितव्यम् । रिक्त स्थाने न अस्वच्छता न करणीया । तथा अस्माभिः एतादृशी क्रियापि न करणीया याभिः वायुः, जलं, ध्वनिः तथा पृथ्वी प्रदूषिता न भवेत् । एवमेव समाजस्य सेवा भवितुं शक्यते । आन्तरिकशौचे वयं ईर्ष्यां, क्रोधं, लोभं, मोहं, कामं, मत्सरं इत्यादीः समाप्य तथा प्रेमं, मित्रतां, आत्मीयतां तथा प्रसन्नतां स्थापयामः ।

II. lrk"k% (Contenment)

संतोषः नियमेषु द्वितीयः अस्ति । एषः भवतः प्रसन्नतां यच्छति । अधस्तनीया कथा संतोषस्य एकं सुन्दरं चित्रं प्रस्तौति ।

lrk"kL; jgL;%

एकः जनः लघुग्रामे निवसन् आसीत् । सः सर्वैः सह प्रेम्णा मिलति स्म । सः सर्वदा विहसति तथा सम्यक् शब्दानां प्रयोगं करोति स्म । यः कोपि तं मिलति सः प्रसन्नो भूत्वैव पुनरागच्छति । जनाःमन्यन्ते यत एषः विश्वसनीयो जनः अस्ति । तथ सः सर्वेषां मित्रः आसीत् ।

एकः ग्रामीणः तस्य रहस्यं ज्ञातुं उत्सुकः अभवत् यत सः कथं सर्वदा प्रसन्नो भवति । तथा सः आश्चर्यचकितोपि अस्ति यत् तस्य जनस्य मनसि कस्यापि कृते दुर्भवानापि नास्ति ।

एकदा सः जनः तं मार्गे अमिलत् । ग्रामीणः पृष्टवान् अधिकतराः जनाः लोभिनः तथा स्वार्थी भवन्ति । भवतः सदृशः एते कदापि न विहसन्ति तथा नैव त्वद्वत् सर्वेषां सेवां कुर्वन्ति । अस्य किं रहस्यं वर्तते । सः जनः तं ग्रामीणं प्रति दृष्ट्वा विहस्य अवदत् यत् यदा भवन्तः स्वस्मिन् शांतिं स्थापयति चेत् सर्वत्र शान्तिं स्थापितुं शक्नोति । यदा भवन्तः स्वस्य अन्तरात्मानं जानन्ति चेत् तं एव सर्वत्र कथं नं अन्वेषयन्ति ? अन्वेषणानन्तरम् दयालु तथा सरलव्यवहारी भविष्यन्ति ।

यदि भवतां विचारः नियन्त्रिताः सन्ति तर्हि भवन्तः सुदृढाः भवन्ति । मानवस्य व्यक्तित्वः 'रोबोट' वत् कार्यं करोति सः कानिचन कार्याणि निर्देशानन्तरं

करोति। तथा भवता विचारस्वभावः एव तदुपकरणं वर्तते यत् व्यक्तित्वं नियन्त्रितं करोति । यदि भवन्तः अत्र ध्यानं न दास्यन्ति चेत् भवन्तः भवन्तः स्वतन्त्राः भविष्यन्ति । तथा ईश्वरः एवं प्रसन्नता बहिः निर्गमिष्यन्ति । एतैः एव सद्गुणानां विकासः भवति ।

"किंतु अस्य कृते बहु अधिकं कार्यकरणम् महत्वपूर्णो विद्यते । सम्यक व्यक्तित्वस्य विकासः करणीयः । योग्यतायां एकाग्रतायां तथा विचारेषु नियन्त्रणं दृढं भवितव्यम् एतद् कार्यं कठिनं तथा अंतहीनम् अपि अस्ति । अस्य कार्यस्य कृते सर्वविधबाधानां निवारणम् आवश्यकं वर्तते" एवं ग्रामीणः स्वपक्षं स्थापितवान्।

सः जनः उक्तवान् "समस्यानां विषये न चिन्तयेत् अन्यथा भवन्तः स्वात्मनं न अनुभविष्यन्ति । स्वभावनायां शान्तिर्स्थापयेत् तथा विचारेषु नियन्त्रणम् कुर्यात्। जनैः सह निवासं कुर्यात् । तथा भावनासु न प्रवहेयुः ।

ग्रामीणः पृष्टवान् केवलं एवमेव रहस्यम् अस्ति ?

सः जनः उक्तवान् स्वविचारं दर्शनस्य अभ्यासं करणीयम् । तथा एव ज्ञानस्य प्रयासं कुर्यात् यत् विचाराः कथम् आगच्छन्ति तथा गच्छन्ति । शान्तं भूत्वा विचारान् ध्यायेत् । एतानि पलानि स्वात्माना सार्धं योगं कुर्वन्ति । तथा भवद्भ्यः दृढतां दास्यन्ति । शान्तिः, प्रेम, शक्तिः तथा दयाः एताः ज्ञात्वा भवन्तः ईश्वरेण साकम् भविष्यन्ति दंभादयाः विकाराः भवतः न स्पर्क्ष्यन्ति ।

ग्रामीणः उक्तवान् "अहं भवतः शब्दान् सर्वदा स्मरिष्यामि । एका इतोऽपि वार्तास्ति यस्याः विषये ज्ञातुम् उत्सुकोस्मि । भवान् वातावरणतः प्रभावितो न भवति । सदा सर्वैः सह दया भावेन व्यवहरति । सर्वेषां सहायतां करोति । जनाः भवता सह सम्यक् व्यवहरन्ति ।"

तदा सः जनः उक्तवान् ”परोपकारशीलता तथा दयालुता भवतां न्यूनता न भवितुं शक्नोति अपितु एतेगुणाः शान्ति तथा परोपकारेण सह मानवं दृढं कुर्वन्ति ।

ग्रामीणः उक्तवान् भवतां बहु धन्यवादाः ।भवता कृता व्याख्या मया सम्यक्तया अवगता । इदानीम् अहं संतोषी अभवम् ।

उपरोक्ता कथया वयम् अवगतवन्तः यत् ग्रामीणः प्रसन्नतायाः रहस्यं ज्ञातवान् यत् कथं स्वीयं तथा आत्मानं प्रसन्नं कर्तुं शक्नुमः ।।

III. ri l% (Aistprotu)

बहुसमयः पूर्वं सिन्धुनद्याः तटे एकः पणि नाम्नः विद्वान् ज्योतिषी निवसन् आसीत् । भगवतः शिवस्य कृपया सः एकं पुत्रम् अजीजनत् । पुत्रस्य नाम पाणिनि अभवत् । सः एकः सक्रियः बालकः आसीत् तथा युवावस्थायां चन्द्रवत् सुन्दरतां प्राप्तवान् ।

ikf.kfu

एकदा पाणिनेः गृहे तेषां मित्रं (हस्तरेखायाः विद्वान्) आगतवान् । तेषां भोजनादिभिः उपचारैः सहायतां कृतवान् ।भोजनोपरान्तं सः पाणिनिं स्वपार्श्वे उपावेशयत । पाणिनिः तस्य पार्श्वे उपविष्टवान् । पाणिनिः तस्य पार्श्वे प्रसन्नो भूत्वा उपविष्टवान् । तथा बालकस्य दक्षिणहस्तं दृष्टवान् । तथा दक्षिणहस्तं संदृश्य सः उक्तवान् यत् अस्य भाग्ये तु शिक्षा नास्ति । यतोहि अस्य हस्ते शिक्षायाः रेखैव नास्ति । पणिः उक्तवान् यत् भवता हस्तदर्शने त्रुटि तु न संजाता । सः उक्तवान् यत् मया सम्यक्तया हस्तः दृष्टः । एवं सर्वं पाणिनिः श्रुतवान् । सः उक्तवान् यत् महाशयः सा रेखा कुत्र भवति ।

; ek% fu; ek'p

ज्योतिषी रेखास्थानं दृष्टवान् । तत्पश्चात् पाणिनिः छुरिकया स्वहस्ते तत्रैव रेखां कृतवान् । बालकस्य एतादृशीं उत्कण्ठां दृष्ट्वा तस्य पिता प्रसन्नः अभवत् । विद्वत्तां प्राप्तुं पाणिनिः भगवतः शिवस्य आराधनां कृतवान्। भगवान् शिवः प्रकटितः तदा पाणिनिः ध्यानमग्नः तदा भगावान् शिवः ढक्कां ननाद–

नृतावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नव पञ्चवारम् ।

उद्धर्तुः कामान् सनकादि सिद्धानैतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ।।

ढक्कावादनेन चतुर्दश शिवसूत्राणाम् उत्पत्तिरभवत् । तदा पाणिनिः अष्टाध्यायी नामकीयस्य ग्रन्थस्य रचनां कृतवान् ।।

उपरोक्य कथया वयं पाणिनि सदृशं तपः कृत्वा स्वलक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुमः ।

ikBxr% ç'u% 11-2

1. यमनियमः कौ स्तः ?
2. अस्मिन् पाठे वर्णितानां यामानां नामानि लिखत ।
3. अस्मिन् वर्णितस्य नियमस्य विस्तृत विवेचनां कुरुत ।
4. पाणिनिः स्वहस्तं छुरिकया कथं कर्तयितवान् ।
5. जलदेवी सर्वाः कुठारीः काष्ठविक्रेत्रे कथं दत्तवान् ।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

ikBkUr% ç'u%

mÙkjekyk

11-1

1. चौरः
2. काष्टविक्रेता
3. यतोहि सः अस्तेये विश्वासं करोति स्म
4. यतोहि सः 1000 अङ्गुलीः एकत्रितं कर्तुं शक्यते ।
5. आरक्षकाः

11-2

1. (i) आन्तरिकशौचः

   (ii) बाह्यशौचः
2. पञ्चनियमाः – शौचसन्तोषेश्वरप्रणिधानानि
3. पाणिनी अष्टाध्याय्याः रचनां कृतवान्
4. यतोहि तेषां हस्ते शिक्षायाः कापि रेखा नास्ति
5. भगवान् शिवः